

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Сергій Леп'явко

●

ЧЕРНІГІВ У СЕРЕДИНІ XIII – СЕРЕДИНІ XVII ст. *

Темні віки

Після татарського погрому і мученицької смерті в Орді Михайла Всеволодовича життя в Чернігові завмирає. Наступили так звані «темні віки», оскільки ми майже нічого не знаємо про події наступних трьохсот років історії міста, Сіверщини і значної частини українських земель. Адже письмових джерел цього часу майже не збереглося.

Новим чернігівським князем став молодший син Михайла Роман. Спустошений Чернігів був незатишним місцем для князівського двору, тому Роман переніс свою резиденцію до Брянська. З цієї причини він згадується у літописах то як чернігівський, то як брянський князь. Перша згадка про Романа досить пізня, відноситься до 1263 р., коли він був уже досить впливовим правителем. Йому, як й іншим князям, довелося визнати залежність від татар і прийняти ярлик на княжіння з ханських рук. З іншого боку, новим сильним суперником руських земель стали литовці, і Роман неодноразово виступав проти них, власне, як і проти своїх родичів - інших руських князів. Посилання Романа не могло подобатися татарам. Вони проводили політику збереження роздробленості Русі і часто навмисне натравлювали князів один на одного. Так само вони неодноразово знищували потенційно сильних суперників. Коли Роман став небезпечним для татар, з ним розправилися так само, як і з його батьком. Він загинув в Орді десь після 1288 р.

Наступним і останнім з достовірно відомих чернігівських і брянських князів тієї епохи був Олег, ще один син Михайла Чернігівського. Однак він правив недовго і постригся в ченці у монастир, який збудував у Брянську. Він помер у 1307 р. і згодом був канонізований. Про його наступників на князівських престолах у Брянську і Чернігові згадок не збереглося, і залишається робити лише припущення. Адже, згідно з літописом, Олег віддав «чернігівське і брянське княжіння» своїм брату і племіннику, але яким саме - невідомо. Втім, добре відомо, що нащадки Михайла Святого зберегли свої дрібні уділи на півночі Сіверщини. Вони розмножилися в брянській землі і після її приєднання до Московії стали служилими князями у московських правителів. Це такі відомі аж до нової історії Росії князівські роди, як Воротинські, Мосальські, Новосильські, Одоєвські, Оболенські, Рєпніни, Серебряні, Щербатови, Долгоруки та ін.

Наприкінці XIII - на початку XIV ст. сіверські землі перебували під владою татар, про що відомо завдяки достовірному факту залежності від Орди брянських князів, які володіли і Черніговом. Відомо також, що в долині Сейму татарські баскаки збирали данину, однак навряд чи це стосувалося Чернігова. Населення регіону катастрофічно зменшилось, але не можна говорити про його повну загибель. Частина жителів Сіверщини, які пережили монголо-татарську навалу, поступово перебиралися подалі на північ. Зокрема, чимало місцевих бояр переселилося в північно-східну Русь. Однак і у самому Чернігові та його околицях життя продовжувалося, хоч і ледь теплилось.

Розділ книжки з історії Чернігова, що готується до друку

Непрямым свідченням того, що в Чернігові продовжували діяти церкви, є згадка в Галицько-Волинському літописі. Волинський князь Володимир Василькович любив робити щедри дарунки церквам по всій Україні. До Чернігова він послав багато оздоблене Євангеліє, срібний оклад якого був прикрашений емаллю та перлинами з образом Спаса. Очевидно, що цей подарунок був надісланий до Спаського собору. А сталося це десь у 1270-1280-х рр. Отже, Спасо-Преображенський собор не тільки пережив монголо-татарську навалу, але і був у такому стані, що у ньому продовжувалися церковні служби. А сам факт богослужінь свідчить про існування жителів міста.

На території дитинця також виявлено сліди житла і ремісничого виробництва другої половини XIII - початку XIV ст. Одна з таких садіб ремісника була біля підніжжя Верхнього замку (поблизу гармат на Валу). В ній проживали і працювали ремісники, які виробляли предмети з кісток і каменю - гребінці, хрестики, ручки для інструментів та ін. Тут же було знайдено багато побутових речей - циліндричний замок, сокиру, ножі, голки, скляні браслети, кераміку та ін. У приміській місцевості сліди житлової і господарської забудови періоду після татарської навали зафіксовані біля сіл Петрушин, Льгов, Шестовиця, Анисів.

На давній густозаселеній території між Черніговом і Любечем виявлено 16 поселень другої половини XIII - початку XIV ст. Однак характер поселень тепер принципово змінився. Люди намагалися селитись у важкодоступних місцях, у густих лісах чи на болотах. Отже, вони були змушені ховатися від можливих нападників. Зрозуміло, що при цьому втрачалися навички землеробства і ремесла, а основними заняттями стали мисливство і рибальство.

У другій половині XIV ст. Сіверщина, як і все українське Придніпров'я, переходить під владу Литви. Литовська держава виникла в середині XIII ст. і протягом наступного сторіччя пережила період швидкого піднесення. В історіографії не припиняється суперечка про її національний характер. Литовці вважають її своєю, звертаючи увагу на те, що правлячі князі та знать, яка їх оточувала, були етнічними литовцями. З іншого боку, багато білоруських учених вважають її білоруською. Ця держава офіційно називалася Великим князівством Литовським і Руським. Державною мовою була «руська» - тогочасна писемна білоруська та українська мова, законодавство країни базувалося на давньоруському праві, а провідною церквою була православна, оскільки литовці ще довго були язичниками і хрестилися за католицьким обрядом лише наприкінці XIV ст.

Литовські князі змогли здійснити те, що свого часу не вдалося зробити князям давньоруським, - створили централізовану державу, об'єднавши в одне ціле розрізнені литовські, білоруські та українські землі. Процес об'єднання проводився здебільшого не силою, а продуманою політикою щодо місцевої еліти. Литовські князі керувалися принципом: «Ми старини не рушимо і нового не вводимо». Вони гарантували місцевому населенню збереження давніх прав, традицій і звичаїв. Тому після переходу під владу Литви місцева населення не почувало особливого дискомфорту. Реальні зміни стосувалися тільки верхівки князівського прошарку - замість князів давньоруських династій удільні престולי займали князі литовського походження. Однак і ця проблема здебільшого не була гострою, оскільки на багатьох землях князів просто не було або вони були занадто слабкими. Водночас, оскільки перехід українських земель під владу Литви вів до звільнення від татарського панування, це викликало підтримку місцевого населення.

У 1362 р. великий литовський князь Ольгерд зайняв Київ, потім розбив татар у битві на Синіх Водах і зайняв Поділля. На місцеві престולי він посадив свого сина і племінників. Владу Ольгерда визнала і Волинь, де правив його брат. Таким чином більшість українських земель опинилася під владою Литви. Десь у 1360-70-і рр. Ольгерд приєднує до Литви і Сіверщину. На початку 1370-х рр., десь напередодні литовського панування чи в перші його роки, в літописах згадується останній місцевий князь - Роман Михайлович, тезка свого попередника і, напевно, один з представників династії Ольговичів. Очевидно, він визнав владу Литви, оскільки після Чернігова опинився у Смоленську як намісник литовського князя, де й загинув у 1401 р.

Нам нічого не відомо про перших князів литовської династії на чернігівському престолі. Серед можливих князів кінця XIV ст. згадуються невідомий Дмитро чернігівський і Дмитро-Корибут - новгород-сіверський князь, який міг тримати також і Чернігів. Можливо, що це була одна й та ж особа. Є також припущення, що Чернігів

був володінням Костянтина Ольгердовича, а потім перейшов до Федора Любартовича. Такою ж незрозумілою була ситуація з чернігівськими князями і в перші роки XV ст.

Найвідомішим чернігівським князем литовської доби став Свидригайло. Він був наймолодшим сином великого князя Ольгерда і рідним братом польського короля Ягайла. Свидригайло мав неспокійну вдачу і мріяв про престол Великого князівства Литовського, через що постійно конфліктував з тодішнім литовським правителем, своїм двоюрідним братом Вітовтом. До речі, за одним із літописів, Вітовт, який займався укріпленням південних кордонів своєї держави, у 1380 р. «зарубив Київ і Чернігів». Тобто, ймовірно, з його наказу тут було збудовано замок. Свидригайло спочатку був удільним князем у Вітебську, потім на Поділлі, але знову і знову сварився з великим князем. Тому після чергового примирення Вітовт надав йому слабке і віддалене від державних центрів Чернігівське князівство. Свидригайло князував у ньому з 1404 до 1408 р., потім виїхав до Москви, повернувся до Литви, відсидів дев'ять років ув'язнення у замку Кременець на Волині, втік за кордон. Однак потім, за посередництвом імператора Священної імперії, знову помирився з Вітовтом і знову отримав володіння на Сіверщині, до якого входили Чернігів, Новгород-Сіверський і Трубчевськ. Цього разу Свидригайло правив тут довго - з 1420 по 1430 р. Однак, на жаль, про його життя під час перебування в Чернігові нічого не відомо. Це не виняток, адже період з кінця XIII і аж до початку XVI ст. вважається «найтемнішим» періодом історії Сіверського краю, власне, як і значної частини українських земель.

У довгій боротьбі за владу Свидригайло шукав підтримки як ззовні, так і всередині країни. Він знайшов її в середовищі української і білоруської знаті, яка була незадоволена новою політикою литовських князів і обмеженням своїх прав наприкінці XIV ст. Свидригайло обіцяв православним князям і боярам, що в разі перемоги «піднесе їх віру і за їх радою буде правити». У 1430 р. доля нарешті йому усміхнулася. Після смерті Вітовта Свидригайло покинув Чернігів, де прожив багато років, і рушив на Вільно, де був обраний великим литовським князем. Раніше вже згадувалося, що у давньоруські часи чернігівські князі багато разів ставали великими київськими князями. А тут чернігівський князь, хай і з литовської династії, став правителем ще однієї великої держави.

Ставши великим князем, Свидригайло продовжував утримувати за собою чернігівський уділ. У 1432 р. розпочалася збройна боротьба між Свидригайлом, якого підтримували білоруські та українські землі, і Сигізмундом, котрий опирався на етнічних литовців і поляків. Перемогу здобув Сигізмунд. Свидригайло втратив литовський престол і разом з ним Сіверщину. Свидригайлу було залишено Волинське князівство, а Сіверщина перейшла під владу Сигізмунда. Однак тепер вона вважалася не удільним князівством, а частиною державних земель.

Наступник Сигізмунда Казимир спочатку управляв Сіверщиною через своїх намісників і роздавав феодалні земельні володіння боярській знаті. Намісники великого князя займалися управлінням краєм - забезпеченням громадського порядку, контролем за збиранням податків і мита, впорядкуванням земельних справ. Намісники були зобов'язані дотримуватися «старовини», тобто керувати за ustalеними місцевими звичаями. У своїй діяльності намісники спиралися на «урядників» - конюшого, ловчого, скарбника та ін. Ці «уряди», як називали всі державні посади, перебували в руках місцевих бояр, і вони отримували за це плату з прибутків від місцевих земель. Для впорядкування оплати бояри «тримали» посади і окремі волості по черзі. У Чернігові відомі два намісники другої половини XV ст. - князь Олександр Чорторійський і князь Іван Борисович Глинський. Можливо, таким намісником був також Борис Глинський, якому великий князь Казимир пожалував «Домислин двір» у Чернігові. Це єдине відоме з литовських часів пожалування земельної власності у Чернігові. Сама назва двору, очевидно, вказує на його попереднього власника, якогось чернігівського боярина Домисла. Також цікаво, що в Чернігові збереглася назва «Чорторійський яр», можливо, вона якось пов'язана з князем Чорторійським.

Поступово литовські князі відмовилися від державного управління Сіверщиною і почали роздавати її окремими частинами своїм новим васалам - московським князям, які внаслідок міжособної боротьби втекли з Московії. Новгород-Сіверський і Рильськ були віддані Івану Шем'ячичу. Стародуб, Гомій і Брянськ дістались Івану Можайському. Далі настала черга Чернігова. У 1496 р. новий великий князь Олександр Казимирович

пожалував Чернігів Семену Можайському, а потім додав до нього ще і Любеч. Здійснюючи ці надання, литовський князь розраховував на вірність своїх нових підданих, але, як виявилось незабаром, помилився.

З цих надань відомо, що Сіверська земля поділялася на окремі повіти і волості. Дещо пізніший документ, так званий «Реєстр чернігівських границь», 1527 р. засвідчує тогочасні межі і найбільші поселення Чернігівського повіту. Його межа з територією Любецької округи проходила через Плохово і Кувичичі. Північний кордон з Гомелем проходив північніше від Великого Листвена, а із Стародубом - північніше Гореська на річці Снов. Кордон на сході з Новгородом-Сіверським пролягав східніше Сосниці, а південний - від Морівійська на Десні і поза річкою Остер. Однак Задесення залишалися практично незаселеними, тоді як найбільша кількість поселень була понад Десною і Сномом.

У найближчих околицях Чернігова були названі Шостовичі і Слабин понад Десною, Свibriж (Сибереж) і Межируд (Рудки?) понад Білоусом, Велика і Мала Вісь на річці Свинь (Замглай), Перекоп (Брусилів?), Клочков і Сновеськ (Седнів) понад Сномом. Найбільшими поселеннями Чернігівської волості були Чернігів, Сновеськ і Хоробор (поблизу Сосниці). Однак насправді вони були невеликими - у найбільшому з них Хороборі було всього 100 домів, а у Сновеську - 50. Вчені вважають, що в кожному «домі» проживало приблизно шість чоловік. Більшість поселень у Чернігівській волості були так званими «городовими». Це означало, що вони управлялися з Чернігова і не належали якомусь землевласнику, на відміну від сіл, власники яких були вказані. Так, наприклад, Шостовичі названо боярським селом, Хоробор належав князю Глинському, а Ушня була власністю одного з монастирів.

На жаль, безпосередньо щодо Чернігова за все XV ст. інформації практично немає. Відомо, що тут сиділи князівські намісники, які управляли краєм, відомі імена двох таких намісників, відомий «Домислів двір» і його власник - і це майже все. З деяких свідчень також знаємо, що у XV ст. через Чернігів проходив один із шляхів міжнародної торгівлі - з Візантії і Кафи - до Московії. Товари везли Дніпром через Київ, потім вгору Десною до Брянська, а вже звідти до Москви. Традиційні східні товари - прянощі, ладан, коштовності, якісна холодна зброя, шовк - коштували дорого. На Сіверщині московські купці закупляли місцеву продукцію, насамперед предмети лісових промислів - мед, віск і хутро. Про Чернігів як про центр торгівлі цього часу не згадується, тоді як у Путивлі і Брянську торгівля йшла жваво. Водночас є згадка, що в Чернігові була митниця, де за провіз товару брали по 3 гроші з воза. Існує також скарга московських купців про те, що їм чинять утиски в містах Сіверщини, у тому числі в Чернігові. Тому можна припустити, що Чернігів виконував роль транзитного торгового міста на купецькому шляху по Десні.

Наприкінці 1480-х рр. розпочалася довготривала вперта боротьба між Московською державою і Великим князівством Литовським за прикордонні території. Активною стороною у цій боротьбі виступала Московія, яка намагалася приборкати до своїх рук землі колишньої Київської Русі, які входили до складу Литви. Уже в 1494 р. Литва визнала втрату східних окраїн сіверських земель, де були дрібні вотчини давніх князів чернігівської династії - Одоєвських, Воротинських та ін. В останні десятиріччя XV ст. Литва знаходилась у скрутному міжнародному становищі, оскільки склався направлений проти неї союз Московії і Кримського ханства. Хан Менглі-Гірей з ордою майже щорічно здійснював спустошливі напади на українські землі. Є згадки, що у 1482 і 1497 рр. від таких нападів постраждав і Чернігів.

У 1500 р. московський правитель провів таємні переговори з сіверськими князями Семеном Можайським, Василем Шемячичем і Семеном Бельським. Він пообіцяв забути давні образи, причинені один одному їхніми батьками, зберегти у володінні за ними Сіверщину та ще й придати до неї нові «многі міста і волості». В обмін за це тогочасні сіверські князі повинні були перейти на бік Москви разом з підвладними землями. Можливо, що було укладено якусь попередню угоду, і тогочасні сіверські князі принесли присягу московському правителю. Семен Можайський на той час володів пожалуваними йому литовським князем Черніговом, Гомелем, Стародубом і Любечем. Тому ці міста перейшли під владу Московської держави.

Однак поведінка князя, який всього кілька років правив у регіоні, зовсім не відповідала настроям місцевого населення, насамперед боярства. В літописах є повідомлення, що на Сіверщині московські війська «многі гради і волості і села

полонивши, людей многих мечу і огневі передаша та інших в полон поведоша». Московитам довелося брати силою Брянськ, Почеп, Радогощ, Путивль і Любеч. Обставини переходу Чернігова до Москви невідомі, однак відомо, що значна частина місцевого боярства покинула свої землі та переселилася за Дніпро в межі Литовської держави. Є точні дані щодо Брянська, де з 25 боярських родин 13 виїхали до Литви. Всі вони були місцевого походження, але влади Москви визнати не хотіли.

Порівняно легке відібрання Сіверщини у Литви пояснювалось також загальною неготовністю останньої до війни. Серед вчених-істориків продовжується дискусія - чи насправді сіверські князі зрадили Литві, чи були змушені визнати владу Москви під тиском, коли московські війська вже рушили на їхні землі. Вони добре знали, що Литовська держава зовсім не готова до збройного конфлікту і не може захистити Сіверщину. Минуло всього кілька місяців, і московське військо швент розгромило литовсько-руські війська на річці Ведроші на Смоленщині. Цікаво, що один з літописів подає перехід Сіверщини до Московії як наслідок поразки на Ведроші: «Того ж року московський государ побрав війною всі сіверські міста і всю Сіверу в головах міста Брянськ, Стародуб, Новгородок Сіверський, Трубчевськ, Чернігів та інших 60 міст». Як події відбувалися насправді, достеменно невідомо. Війна між Литвою і Московією продовжувалася ще кілька років, і в ній брали участь татари та німецькі рицарі. Зрештою, у березні 1503 р. було укладено перемир'я на шість років, за яким Литва вперше визнала втрату Чернігова і всіх Сіверських земель.

Незабаром відбулося ще кілька московсько-литовських війн. Під час військової кампанії 1507 р. литовський загін спалив Чернігів, але Литва змогла повернути собі тільки Любеч з околицями. У війні 1512-1514 рр. Москва завоювала також Смоленщину і закріпила своє володіння Черніговом. Що стосується долі Семена Можайського і Василя Шемячича, то московська влада не виконала своїх обіцянок: незабаром вони позбулись удільних престолів, а Шемячич навіть потрапив до в'язниці.

За московського панування Чернігів став стратегічно важливим прикордонним пунктом. Адже кордон між Литвою і Московією проходив неподалік від міста, на півдорозі в бік Любеча на заході і в бік Остра на півдні. У 1531 р. з наказу московського князя Василя Івановича в Чернігові було збудовано потужну дерев'яну фортецю. Тут постійно перебував великий гарнізон стрільців. Змінився і характер життя міста. З провінційного князівського центру воно стало прикордонною фортецею, де все життя було зосереджене навколо військових справ.

Околиці міста заселяли «дітьми боярськими» - дрібними військовими слугами з-під Москви. До Чернігова та інших міст Сіверщини регулярно надсилалися все нові загони стрільців. Крім власне воєнних цілей, переселення військового люду було основним засобом московської колонізації краю. Відповідно, змінилось етнічне обличчя міста. Фактично, більшість місцевого населення або втекла за Дніпро, або була виселена. Колишні чернігівські землевласники, які сиділи тут ще з давньоруських часів і добре почували себе за литовського панування, зникли з регіону. У 1527 р. було складено спеціальний опис їхніх давніх володінь на Сіверщині. Це означало, що навіть через кілька десятиріч чернігівські бояри все ще сподівались, що їм вдасться повернутися.

Москва намагалася використовувати Чернігів як плацдарм для можливого наступу на Київ. Московський князь неодноразово висловлював свої претензії на володіння Києвом. Чернігів був найближчою до Києва московською фортецею і нависав над ним з півночі, становлячи постійну загрозу. Московські воеводи, які стояли в Чернігові, робили неодноразові спроби просунути по Десні вниз, поближче до Києва. Так, у 1532 р. у Литві було отримано тривожну звістку, що московський князь надіслав до Чернігова чимало кінних і піших людей, наказав їм готувати дерево і хоче поставити замок на Острі. У відповідь українська влада зайнялась укріпленням Києва.

У 1534 р. Литва розпочала війну за повернення Сіверщини, яка дістала назву Стародубської війни. Однак литовсько-руській державі вдалося повернути собі лише Гомель з околицями. Московити змогли утримати Чернігів та інші міста Сіверщини завдяки тому, що виселили з них майже все давнє місцеве населення. Адже воно прагнуло повернутися під владу Литви, як це сталося в Гомелі, де місцеве населення чисельно переважало московитів. У наступні десятиріччя литовці неодноразово порушували питання про повернення Чернігова. Так, у 1542 р. посла литовського князя під час переговорів у Москві погоджувалися повернути знатних московських полонених в

обмін на Чернігів. Посли нагадували, що Чернігів та інші волості перейшли до Москви «изменой». Таку ж вимогу литовські послы поставили і під час переговорів у 1550 р. Однак, зрозуміло, що молодий московський цар Іван IV не погодився.

Чернігівська фортеця була віддалена від інших московських володінь досить широкою смугою лісів і фактично була відірвана від економічного життя інших частин Сіверщини, які втягувалися в економічні відносини з московськими землями. Основним регіональним центром Сіверського краю в період московського панування став Путивль, де зосереджувалось управління і забезпечення оборони всього південного кордону Московії від татар. Московити намагалися використати для оборони кордону і місцевих жителів - севрюків, які прекрасно знали місцевість. Однак московські воєводи зрештою відмовилися від цієї ідеї, вважаючи севрюків недисциплінованими. Насправді можна припустити, що севрюкам були просто байдужі інтереси московських воєвод, а московська влада не мала змоги контролювати їх через слабку заселеність краю, лісові хащі та особливості прикордонного життя.

Севрюки жили в лісовій місцевості по невеликих селах і хуторах. Їхнім основним заняттям з давніх часів залишалися мисливство, рибальство і бортництво - збирання меду та воску диких бджіл. З XVI ст. відомі численні, так звані бортні, знаки севрюків на деревах. Тодішні бджолярі шукали дерева, в яких жили дикі бджоли, і мітили їх своїми знаками. Хто перший знайшов і помітив дерево з бджолиною сім'єю, той вважався її власником, а значить мав право вибирати мед. Водночас севрюки почали поступово освоювати не тільки лісостепову, але і степову зону на півдні вздовж лівого берега Дніпра. Тут вони були відомі як промисловики-уходники - рибалки і збирачі меду, які прибували в степ на літній сезон. Існує цікаве припущення, що севрюки взяли участь у становленні запорозького козацтва і нового козацького стану, який формувався протягом XVI ст. на степовому Придніпров'ї значною мірою зі степових промисловиків.

Для Москви постійні заходи по зміцненню чернігівської фортеці не були даремними, оскільки Литва не полишала намірів повернути Сіверщину. Так, під час великої Лівонської війни, яка з перервами велася з 1559 по 1581 р., українські війська робили неодноразові походи на Сіверщину, але так і не змогли взяти московські замки в Чернігові та Новгороді-Сіверському. Для прикладу наведемо військові дії у 1562 р. Тоді чернігівський московський воєвода з великим загоном зробив спробу захопити Остер. Однак остерський староста Філон Кміта, маючи під рукою кількасот чоловік, у тому числі козаків, розбив воєводу, перейшов у наступ, спалив чернігівські передмістя і відійшов до Любеча. Там він отримав підмогу в двісті козаків від князя Острозького і знову рушив назустріч противнику. Десь під Черніговом він розбив ще один московський загін, який очолював князь Мещерський, і повернувся до Остра. Знову поповнивши свої сили, Кміта рушив через всю Сіверщину до Стародуба, де знову розбив кількатисячне військо московитів. Такого ж роду військові дії продовжувались на Сіверщині до кінця 1560-х рр., але вони обминали безпосередньо Чернігів і велися в околицях Новгорода-Сіверського і Стародуба.

Потім Лівонська війна затихла на кілька років, але у 1579 р. спалахнула з новою силою. Однак ситуація принципово змінилась. Тепер війну проти Москви вела нова держава - Річ Посполита, яка об'єднала Польщу і Литву. Польсько-литовський король Стефан Баторій розпочав наступальну війну за повернення втрачених колись Литвою земель і досяг великих успіхів у Білорусії і Прибалтиці. Основний фронт військових дій знаходився на півночі, однак у невеликих масштабах боротьба продовжувалась і на Сіверщині. Наприкінці 1579 р. у наступ на Чернігів вибрався найбільший український магнат кийвський воєвода князь Костянтин-Василь Острозький. В його кількатисячному війську були і реєстрові козаки під проводом князя Михайла Вишневецького. Однак князі не мали достатньої кількості гармат і тому не наважились штурмувати чернігівський замок, що само по собі свідчить про його потужні укріплення. Військо Острозького рушило далі на північний схід Сіверщини. Через рік, восени 1580 р., похід на Сіверщину повторив і полк реєстрового козацтва на чолі з Яном Оришовським, але й він обійшов місто стороною. Цікаво відзначити, що українське козацтво, яке швидкими темпами формувалося в ті десятиріччя, було активним учасником боротьби проти Московії.

З часами Лівонської війни пов'язана і важлива для Чернігова подія. У 1578 р. московський цар Іван Грозний звернувся з листом до Михайла Святого і його боярина

Федора. Лист був адресований до них як до живих осіб і містив прохання погодитись на переїзд з Чернігова до Москви. У такій своєрідній формі цар засвідчив своє рішення перенести останки святих з Чернігова, де вони покоїлись у Спаському соборі. Незабаром вони були переправлені до Москви. Їх декілька разів переносили з одного храму в інший, а зараз вони зберігаються в Архангельському соборі Московського кремля. Що ж стосується Чернігова, то місто втратило одну зі своїх святинь.

Після закінчення Лівонської війни Сіверщина залишилася в складі Московської держави. Однак ситуація на московсько-польському кордоні і надалі була нестабільною. Основними порушниками спокою тепер виступали українські магнати і козаки, які своєю колонізаційною діяльністю намагалися відсунути московський кордон на схід. Населення Київщини починає активно заселяти прикордонні території - від Ніжина і Прилук на північ. Цьому порівняно безуспішно намагалася протидіяти московська влада. Так, у 1589 р. московський цар наказав ратним людям із сіверських замків йти в степ проти козаків-«черкас». До цього об'єднаного загону прибуло сімдесят «дітей боярських» з Чернігова. Вони мали з собою дев'яносто трьох коней для далекого походу.

Загалом Москва тримала в Чернігові принаймні тисячу чоловік військового люду, і життя невеликого міста зосереджувалось довкола їхніх проблем. Водночас військові потребували певного середовища для проживання і відповідного обслуговування. На історичному дитинці поблизу замка археологи виявили майстерню XVI ст. з виробництва взуття. Унікальність знахідки полягає у тому, що в чернігівських ґрунтах шкіряні вироби практично не зберігаються. Тут же було виявлено близько двохсот шкіряних деталей. Майже всі вони від взуття, але трапляються також ремені, деталі від сумок, рукавиць та гаманців, які називали «мошнами» або «калітами». Шкіряні деталі дають добре уявлення про конструкцію тогочасного взуття. Воно було різного типу - туфлі, черевики, «башмаки», чоботи; м'яким і твердим, високим і низьким, з закругленими або гострими носками. Серед найцікавіших знахідок - деталі від чобота з надзвичайно довгим, близько 30 сантиметрів, носком, який був непрактичним при носінні, але, очевидно, відповідав смакам якогось замовника. Як свідчить історія моди, такі чоботи на той час траплялися в різних країнах Європи. В цілому ж аналіз фасонів взуття засвідчує, що воно було подібним до того, яке вироблялося в інших містах Московської держави.

Про власне міське життя Чернігова московської доби нам майже нічого не відомо. Можна припустити, що поряд з фортецею основним осередком місцевого життя був Єлецький монастир. У цілому ж місто майже не розвивалось як центр ремесла і торгівлі. У 1602 р. Чернігів платив до царської казни всього 7 рублів оброчного податку та ще 17 рублів з довколишніх земель. Це була мізерна сума, яка відображала стан економіки міста і його роль в Московській державі лише як військового форпосту. Однак уже незабаром місто чекали великі зміни.

Польська доба

У 1569 р. відбулась одна з найважливіших подій в історії Центрально-Східної Європи. Між Великим князівством Литовським і Польською Коронаю було укладено Люблінську унію. Ці дві раніше самостійні країни об'єдналися в одну федеративну державу, яка дістала назву Річ Посполита або, якщо точно перекласти повну назву, «Республіка двох народів». Під двома народами мались на увазі політичний польський і політичний литовський народи, хоча значну частину населення нової країни становили українці і білоруси. Обидві складові частини Речі Посполитої зберегли попередні назви. Вони користувалися широкою автономією, але мали спільних короля, сейм, кордони, грошову одиницю та інші ознаки єдиної держави. За чисельністю населення і територією Річ Посполита стала найбільшою європейською країною. Під час Люблінського сейму була визначена і подальша доля українських земель. Вони відійшли від Литви і були інкорпоровані до складу польської частини Речі Посполитої.

У переході українських земель до складу Польщі історики вбачають як негативні, так і позитивні риси. Безумовним негативом було створення умов для різкого поширення землеволодіння шляхти не тільки українського, але і польського походження. Це призвело до закріпачення частини сільського населення. Негативним було також створення умов для релігійної конфронтації, оскільки на українські землі прийшов католицизм, що сприймався тоді українцями як «польська віра». З іншого боку, Річ Посполита була

відкритою країною, яка рівнялася на європейські стандарти політичного, економічного і культурного життя. Тому перехід під владу Польщі по-своєму наблизив Україну до Європи. Обидві тенденції розвитку України в складі Речі Посполитої - позитивна і негативна - виявляли себе одночасно. Після Люблінської унії життя на українських землях ускладнюється, але водночас і різко поживається. Це виявилось у всіх сферах - економічній, культурній, соціальній і політичній.

У зовнішній політиці Річ Посполита виступила спадкоємцем Великого князівства Литовського і не відмовлялася від ідеї повернення Сіверщини. Під час Лівонської війни вона не змогла цього зробити і чекала нагоди для продовження наступу на Московію. Така нагода трапилась на початку XVII ст., коли в Московії розпочався період Смути. Це була довга боротьба за царський престол між різними боярськими угрупованнями.

Початок Смуті було покладено походом на Москву Лжедмитрія I. Цікаво, що ще перебуваючи в Московії, майбутній Лжедмитрій, якого тоді знали як Григорія Отреп'єва, був ченцем і казав, що збирався жити в чернігівському монастирі. Потім, перебравшись через Новгород-Сіверський у польську частину України, він видав себе за сина царя Івана Грозного і знайшов підтримку в середовищі польських магнатів та українського козацтва.

У 1603 р., готуючись до походу на Москву, Лжедмитрій засилав до Чернігова та інших міст Сіверщини своїх людей з агітацією за себе як законного царя. Таку грамоту він направив і чернігівському воеводі. Згодом це дало свої результати. Жителі Сіверщини і московські стрільці, які були відірвані від основної території Московії, повірили доказам Лжедмитрія. Як вказує тогочасне джерело: «В Сіверській країні мужики севрюки люди прості... почали приставати до вора». З іншого боку, цар Борис Годунов наказував чернігівським воеводам збирати інформацію про поведінку Лжедмитрія в Польщі. Таким чином Чернігів на короткий час потрапив в орбіту великої політики.

У листопаді 1604 р. самозванець з тритисячним військом рушив з Київщини в межі Московської держави, тобто на Сіверщину. До нього відразу приєдналися 3 тисячі місцевих мешканців. Один з прикордонних острогів, Моровськ, з гарнізоном стрільців без бою здався козакам. В оточенні Лжедмитрія були впевнені, що такий потужний замок, як Чернігів, буде неможливо взяти штурмом. За тогочасними джерелами, чернігівська фортеця мала міцні оборонні споруди, які складалися з валів, ровів, частоколів, башт і дубових стін, засипаних всередині землею. Тут було 27 великих і багато малих гармат, поставлених на баштах і стінах. Однак штурмувати місто не довелося.

Коли військо Лжедмитрія підійшло до Чернігова, по ньому почали стріляти з гармат. Однак коли чернігівці дізналися, що Моровськ здався, вони вступили в переговори, пов'язали воевод і перейшли на бік новоявленого царя. Ця подія сталася 1 грудня 1604 р. і була першим великим успіхом Лжедмитрія. Воевода Воронцов-Вельямінов, який не визнав самозванця, був страчений, тоді як три інші воеводи присягнули йому як царю. Лжедмитрій був невдоволений грабунками міста і околиць, які почали його люди, і наказав повернути награване. Водночас з міської казни було взято гроші для виплати жалування війську. 12 листопада на підмогу самозванцю до Чернігова прибули 9 тисяч донських та 3 тисячі запорозьких козаків, що значно зміцнило його сили. 14 листопада, після двох тижнів перебування в місті, Лжедмитрій рушив на Новгород-Сіверський. Через деякий час у Путивлі він офіційно проголосив себе царем, створив свій двір і став проводити відповідну політику.

Згодом, утвердившись на московському престолі, Лжедмитрій дуже тепло поставився до Сіверщини. Очевидно, що він також не забув про Чернігів, як перше місто Московії, котре визнало його владу. Населення Сіверщини на десять років було звільнене від будь-яких податків. Місцеві служилі люди отримали значні земельні пожалування, а просте населення мало змогу вільно користуватися державними землями. За словами іноземця, жителі Сіверщини отримали від Лжедмитрія найбільші пільги та привілеї. Тож не дивно, що тут його справедливо вважали своїм царем.

Однак правління Лжедмитрія було недовгим. Його вбили, і в Московії розпочалася нова хвиля міжусобиць. Після його загибелі чернігівці і севрюки відмовлялися присягати новим царям і підтримували численні виступи проти Москви. У цих умовах і так досить слабкі зв'язки з центральною московською владою тепер майже перервалися. Водночас фактична ліквідація державного кордону сприяла відновленню традиційних зв'язків з

Києвом і українським Придніпров'ям.

Скориставшись Смутою, у московські справи втрутилися поляки. Частина московської знаті підтримала ідею проголошення царем польського короля. Тому Річ Посполита розпочала військові дії вздовж усього кордону. У березні 1610 р. загін ротмістра Горностая захопив і спалив чернігівську фортецю. Виною в цьому стала так звана «придуха» на Білоусі - так буває, коли риби не вистачає кисню під льодом, і вона лізе у будь-яку щілину, щоб дихнути повітря. У такому випадку рибалкам залишається лише робити великі ополонки і вибирати рибу мало не руками. Чернігівці скористалися цією легкою здобиччю і їздили на Білоус за рибою. У свою чергу цю ситуацію використав ротмістр польського війська Горностай, який із своїми жовнірами стояв на той час у Пакулі. Його люди сховалися на возах, на яких нібито везли до міста виловлену рибу. Схоже, тут не обійшлося без допомоги когось із жителів міста, що знав місцеві звичаї. В темряві вони під'їхали до міських воріт і на запитання сторожі, хто вони, відповіли, що свої і везуть рибу. Їм відкрили ворота, а далі все вирішив короткий бій. Судячи з джерел, Горностай спалив Чернігів, і на кілька років місто перетворилося на пустку. Оскільки жовнірів було небагато, вони не утримували місто, а відступили. Горностай намагався вивезти з собою дзвони Єлецького монастиря, але вони були занадто важкими. Цікаво, що польський король Сигізмунд III, який тоді претендував на московський трон і перебував під Смоленськом, був невдоволений діями Горностая. Він розраховував на мирний перехід регіону під його владу і вже думав про своїх майбутніх підданих. Однак ще кілька років Чернігів залишався фактично без будь-якої влади.

У 1618 р. Чернігово-Сіверські землі перейшли під владу Речі Посполитої. Це сталося внаслідок тривалої і виснажливої боротьби. З польського боку активну участь у ній взяли козаки. Саме після успішного походу на Москву козацького війська Петра Сагайдачного розпочалися переговори між двома ворогуючими сторонами. Втомлені противники уклали Деулінське перемир'я, за яким Москва визнала втрату сіверських і смоленських земель. При цьому Сіверщина увійшла до польської частини Речі Посполитої, а Смоленщина - до литовської. Однак характер угоди був тимчасовим, і юридичний статус Сіверщини ще довго залишався невизначеним. Тому на початку польського панування адміністративний устрій Сіверщини відрізнявся від устрою інших земель Речі Посполитої. Тут було створене так зване Сіверське або Чернігівське князівство.

Адміністратором Сіверського князівства став син Сигізмунда III королевич Владислав. У Чернігові першими урядниками польської влади стали Василь Солтиков, який походив з місцевих бояр, і Томаш Липчинський. Згодом було введено посаду чернігівського капітана, яким став шляхтич Ян Куновський. Він відповідав за військові та адміністративні справи, а також міг судити людей із залежних станів. Поступово на Сіверщину почала поширюватися правова система, характерна для всієї країни.

Першочерговим завданням нової влади стало відновлення чернігівського замку, заселення краю і вирішення земельних питань. Представники королевича отримали право роздавати землю в місті для нових поселенців. Скільки чоловік скористалося цією можливістю у перші роки, невідомо. Зберігся лише один документ з таким наданням. 20 листопада 1619 р. Яроним Полуботок отримав землю для зведення будинку на вулиці Стародубській. Водночас у цьому наданні було обумовлене право Полуботка бити звіра, ловити рибу і бути звільненим від податків на двадцять років. Як правило, такі права надавалися жителям сільської місцевості, тобто на початку польського панування Чернігів був малозаселеним. Місто, очевидно, покинула більшість московських служилих людей, однак інші мешканці після війни повернулися. У документах згадується священик Воскресенської церкви Стефан Григорович, який народився ще в московському Чернігові, жив тут за часів Польщі, а помер уже в козацькі часи. На службу королю перейшла і частина московських бояр, за що вони отримали королівські привілеї на досить значні володіння в околицях міста. Серед таких бояр відомі Борис Грязний, Василь і Павло Солтики. Нашадки першого з них згадуються в Чернігові протягом усього XVII ст.

Заходи по відновленню міського життя досить швидко стали давати результати. На початок 1623 р. у Чернігові вже було відбудовано замок і почав заселятися посад. Однак темпи розвитку міста не задовольняли державну владу, і для їх пришвидшення Чернігову було надано магдебурзьке право. Це право походить з Німеччини, де ще у XII ст. його вперше отримало місто Магдебург. Потім цей приклад перейняло більшість європейських

міст. Магдебурзьке право визначало відносини міста з державною владою, внутрішній устрій кожної окремої міської громади, повноваження місцевих органів влади, регулювало права і обов'язки громадян, форми та обсяги місцевих зборів і платежів та ін. Містам було вигідно мати таке право, оскільки вони отримували самоуправління, формували власний бюджет і цим покращували своє фінансове становище. Міста з магдебурзьким правом платили державі невеликий податок, водночас могли самостійно встановлювати досить значні місцеві збори, які залишалися в їхньому розпорядженні. З XIV ст. магдебурзьке право почало поширюватись на українських землях, які на той час перебували під владою Польщі і Литви. Ним користувалися насамперед найбільші міста тогочасної України - Львів, Київ, Луцьк, Кам'янець-Подільський.

27 березня 1623 р. король Сигізмунд III надав Чернігову привілей на магдебурзьке право. У вступі до тексту привілею було дано історичне обґрунтування прав польського короля на Чернігів і Сіверську землю. Тут було згадано про війну Речі Посполитої проти Москви, участь у ній самого короля і королевича Владислава. Завдяки перемозі над противником, зрозуміло, що «за поміччю Божою», до короля перейшли замки, міста і волості, які свого часу «неприятель москвитин» відібрав у його предків. Король мав на увазі події початку XVI ст., коли Москва відібрала у Литви Сіверську і Смоленську землі. Річ Посполита була політичним спадкоємцем Литовського князівства, а Сигізмунд III - нащадком литовських князів по материнській лінії.

Король підкреслив важливість Чернігова для країни, зокрема, його оборонне значення на московському прикордонні. На його думку, Чернігів, будучи на місці оборонному, у валах, міг не тільки сам стримувати неприятеля, але і бути заслоном границям держави. Король висловив побажання, щоб місто якнайшвидше «кріпилося і помножалось» та всіляко прикрашалось, щоб до нього збиралися люди, насамперед купці та всілякі ремісники. Тому король урочисто проголосив: «прикладом інших міст наших привілейованих... надаємо магдебурзьке право» Чернігову, яке поширюється «на вічність» на всіх нинішніх і майбутніх мешканців міста.

Далі було подано перелік прав, якими могли користуватися міщани згідно з цим привілеєм. Насамперед чернігівці отримували власне самоуправління: «Всі міщани чернігівські, купці, ремісники, шинкарі, перекупники і будь-якої міської завави люди не мають і не повинні будуть жодній іншій юрисдикції, крім вїята і магістрату міського Чернігівського підлягати і відповідати». У даному випадку поняття юрисдикції означало адміністративну і судову підпорядкованість міщан тільки власному органу влади - магістрату на чолі з вїйтом. Символом юридичної незалежності міста стала печатка з наданим королем гербом - зображенням святого Владислава «в зброї» з червоним прапором.

Надаючи Чернігову цей герб, король таким способом нагадував про свого сина, королевича Владислава, який був управителем Сіверщини. Що ж стосується самого святого Владислава, який волею випадку потрапив на перший міський герб Чернігова, то він мав польсько-угорське походження і відомий як один з перших християнських правителів Угорщини другої половини XI ст. Згодом його ім'я носили кілька польських королів. Серед них найбільше прославився польсько-угорський король Владислав III, який загинув у 1444 р. у битві проти турків. Через цю обставину образ святого Владислава ототожнювався з образом воїна-рицаря, захисника християнства. Така символіка була близькою і зрозумілою українцям, які сторіччями боролися проти турецько-татарської агресії. Тому не випадково, що зображення рицаря залишилося гербом Чернігова в наступну козацьку добу і збереглося до кінця існування міського самоуправління наприкінці XVIII ст.

Своїм розпорядженням король призначив першого вїята міста. Ним став уже згаданий капітан-комендант чернігівської фортеці Ян Куновський. Це був відступ від класичного магдебурзького права, за яким вїйт був виборною особою. У даному випадку це пояснювалося тим, що місто лише починало заселятись, і король тимчасово зосередив всю владу в місті в одних руках. Значно серйознішим порушенням принципів магдебурзького права було положення привілею про те, що у майбутньому вїйтом могла призначатися чи обиратися лише особа католицького віросповідання. Такий підхід означав дискримінацію православних міщан. Всі інші члени магістрату - бурмистри, радці і лавники - повинні були обиратися міщанами щороку на новий рік «з людей добрих і цнотливих». Ці особи могли бути як католиками, так і православними. Після

принесення присяги вони мали вирішувати всі міські справи, карати винних і чинити все по справедливості. Однак у випадку неправомірних дій міської влади у важливих справах міщани мали право звертатися прямо до короля.

Владі магістрату повинні були підлягати і приїжджі «міської забави люди, які б з інших міст наших до міста нашого Чернігова приїхавши, збиток або проступок який вчинили». На утримання міської влади призначалися прибутки з приміських земель, які звільнялися від оподаткування. На уряд віита відводилося 20 волок землі, на всіх бурмистрів - 12 і на міських писарів - 4. Іншими словами, зарплата цим службовцям виплачувалась у вигляді доходу з названих земель, відповідно до посади. Крім того, окремо надавалась земля для «ратушного фільварку» - ще 30 волок (1 волока - приблизно 21 гектар).

Привілей також визначав економічні права чернігівських міщан. Їм дозволялася будь-яка діяльність у ремісничій чи торговій сфері. Відповідно до європейських традицій, особи, які займалися одним ремеслом, могли об'єднуватись у цехи. Очевидно, що на той час у місті було порівняно багато пекарів і різників, оскільки серед ремісників у привілей згадуються тільки вони. З інших видів діяльності кілька разів згадуються купці, шинкарі і перекупники. При цьому майже всі види економічної активності, а також нерухоме майно городян (будинки, городи і земельні наділи - «грунти») звільнялися від державних податків. Малося на увазі, що місто може самостійно встановлювати податки з майна і з підприємництва і таким чином поповнювати міський бюджет. Король лише визначав загальні принципи оподаткування - по кілька грошей на рік від міського жителя відповідно до «пожитків».

Приїжджі купці, ремісники та перекупники в економічній сфері мали також повністю підкорятися міському магістрату. Чернігів став користуватись і так званим складським правом. Це означало, що іногородні та іноземні купці, які бажали вести торгівлю в регіоні, були зобов'язані прибути до міста, покласти свій товар на збереження у вказаному місці, заплатити за складування і сплачувати податок від проданого чи придбаного товару. Крім того, приїжджі купці могли продавати товар тільки оптом, тому роздрібна торгівля міста залишалася в руках місцевих купців. Це робилося для захисту міщан від іногородніх конкурентів і для збільшення податків.

В економічних питаннях міській владі підлягали навіть місцеві шляхтичі, хоча вони і належали до привілейованого прошарку суспільства. Ще одну статтю доходу міста мав складати податок від переправ через Десну. Кожен міщанин також мав право вільно ловити рибу у Десні на дві милі вище і нижче від міста. Король також дозволяв збудувати десять міських цегельень для кам'яного будівництва, громадські бані, а також два готелі - «гостинні будинки». Один мав бути в межах міста для купців з Речі Посполитої, а другий в передмісті - для московських купців. Прибутки від цих закладів теж мали йти в міську «скарбничку».

Король зобов'язувався за себе і за своїх спадкоємців ніколи не «відбирати» у міста доходів і водночас вказував на необхідність їхнього використання лише на потреби Чернігова. Обов'язки збирання податків покладалися на міських податківців (шафарів), а звіт за бюджет мав відбуватися наприкінці кожного року. Державна влада залишила за собою лише один прямий податок - зі спиртних напоїв. Привілеєм дозволялося виготовляти і продавати спиртні напої всім городянам: «Буде вільно кожному міщанинові чернігівському вічними часами мед і пиво варити, солоди робити, горілку курити і всілякі такі трунки домашні і привізні, так само з вин мальмазєї та алеканту та інших справедливим гарнцем або львівською квартою шинкувати, без жодної перешкоди на вічні часи». Водночас кожний, хто займався виробництвом чи продажем спиртних напоїв, мав один раз на рік сплатити спеціальний податок, так звану «капщизну».

Король також визначив, що всі міщани повинні були молоти зерно тільки на королівських млинах. Іншими словами, було встановлено державну монополію на цей вид діяльності. Фактично таким чином встановлювався непрямий податок на переробку зерна, оскільки плата за користування млином йшла до королівського скарбу. Міщани мали сплачувати податок і за користування землями поза межами міської території, а у надзвичайних випадках за рішенням сейму на них накладалися додаткові виплати. Поза цим чернігівці мали обов'язок виконання ряду робіт: ремонтувати греблі і млини, перевозити будівельні матеріали та ін. У випадку необхідності за розпорядженням короля або його комісарів міщани повинні були надавати коней і підводи для перевезень.

З огляду на прикордонне становище Чернігова його мешканці були зобов'язані утримувати в належному стані міські укріплення, насамперед вали. Кожен міщанин ніс військову повинність по обороні міста і повинен був мати зброю. Крім того, місто також мало утримувати спеціальну сторожу, котра виконувала як військові, так і поліцейські функції. Цікаво також, що в привілеї було також визначено першочергові справи, які потрібно зробити місту: збудувати ратушу з годинником, а також завести при ратуші трубача, який би трубив щогодини, щоб всі знали час. Це вважалося важливими символами міського самоуправління.

Таким чином, привілей короля Сигізмунда III був досить докладним. У цілому, за окремими винятками, Чернігів отримав такі ж права і обов'язки, які мала більшість міст Речі Посполитої. Інша справа, що особливості життя України вносили до юридичних документів свої, іноді досить значні корективи. Реальні можливості міського самоуправління Чернігова були значно обмеженішими, ніж в економічно розвинутих містах Західної Європи. Незважаючи на це, Чернігів вперше отримав європейське законодавство і почав жити за європейськими нормами міського самоуправління.

4 квітня 1623 р. король розіслав по всій території Речі Посполитої спеціального листа з повідомленням про надання Чернігову магдебурзького права. Це було зроблено для інформування посадових осіб - «кому те належить відати», а також всіх, кого це могло зацікавити, наприклад, купців та ремісників різних міст. Того ж 1623 р. спеціальне розпорядження щодо Чернігова зробив адміністратор Сіверського князівства королевич Владислав. Він заборонив переселення євреїв на Сіверщину і до Чернігова. У 1624 р. королевич видав ще один універсал, який стосувався міста. Він вказав, що має інформацію про велику торгівлю, яка ведеться по селах і лісах в таємних місцях, а через це Чернігів несе збитки і не має бажаного добробуту. Тому Владислав забороняв всі незаконні торги і наказував вести оптову торгівлю тільки в Чернігові.

Того ж року було проведено кропітку роботу по визначенню меж міських земель, тобто території самого міста і земель, які йому підлягали. Підготовлене розмежування було затверджене спеціальним привілеєм короля Сигізмунда III від 25 березня 1625 р. У привілеї вказувалось, що місту Чернігову надається земля для ведення господарства: під вигони для худоби, сіножаті, для землеробства, у тому числі в фільварках - спеціальних господарствах. Цією землею могло користуватись як місто в цілому, так і міські урядники, відповідно до визначених для них норм землі, а також міщани. Інша річ, що поза визначеним попереднім привілеєм розміром земель, які не обкладалися податками, з усіх інших податок мав сплачуватись.

Отже, межа міських земель була проведена навколо Чернігова по лінії Шестовиця - річка Козел - селище Пльохів - річка Рудки - селище Жукотки - річка Білоус - селище Мохнатин - Сибереж - річкою Стрижень вверх - через діброву до річки Свинь (Замглай) - по Свині до Десни - за Десною озеро Пчельськ - Муравейка - річка Вздвиг - і до Десни навпроти Шестовиці. Цей опис надзвичайно цікавий для істориків тим, що зберіг багато тогочасної мікропоніміки, дрібних місцевих назв, які тут наведені неповно. Надана місту територія була досить значною і включала в себе чимало сіл, які мали перейти під управління чернігівського магістрату. Жителі цих сіл, наприклад, Петрушина, мали виконувати певні повинності або сплачувати податки на користь міста.

Водночас всередині цієї території були землі, які вже мали власників, і тому вони не могли стати міською власністю. Таким чином склалася своєрідна «черезполосиця», коли володіння міста перемешувалися з землями інших власників, і насправді місту дісталася лише частина позначеної королем території. З іншого боку, з метою вирубки дерев для будівництва міщанам дозволялося користуватись великим лісом - «слабинським бором», який був поза міськими володіннями. Цей же привілей містив дозвіл короля на проведення шороку трьох ярмарків. Кожний з них мав тривати по два тижні. Все це надавалося і дозволялося місту для того, щоб воно «помножалось і кріпилось». Розглянуті привілеї 1623 і 1625 рр. створили правову базу для життя міста не тільки в часи Речі Посполитої, але й протягом наступних майже двох сторіч існування магдебурзького права в Чернігові.

Одним із способів посилення обороноздатності і збільшення населення міста та регіону було надання так званих ленних володінь. У Польщі основним військовим станом традиційно вважалася шляхта. Однак з другої половини XVI ст. вона була звільнена від військового обов'язку і несла службу добровільно або на певних умовах.

Щоб заохотити дрібну шляхту до переселення на Сівершину і до Чернігова, влада стала пропонувати їй невеликі земельні мастки з умовою несення військової служби. Шляхтич отримував одночасно три ділянки землі - земельне володіння в сільській місцевості, город під містом і «пляц» у самому місті. Тут він повинен був спорудити будинок і постійно перебувати в ньому сам або залишати озброєного слугу для участі в обороні міста. Поряд зі шляхтою за таким же ленним правом отримали землі під Черніговом і козаки. У березні 1625 р. король видав привілей про створення чернігівської козацької хоругви. Вона дістала назву «рицарства козацької служби» і отримала синій прапор з червоним хрестом. Планувалось, що в цьому військовому підрозділі буде сто козаків. Кожному козацькому товаришу виділялося по 6 волок землі. Козаки були зобов'язані нести сторожову і військову службу під командою власного ротмістра і чернігівського капітана. Вони не мали права відлучатися з місця проживання і служби без дозволу старшого.

Точних даних про чисельність шляхтичів і козаків, які отримали ленні надання в Чернігові, не збереглося. В документах згадуються 8 козацьких товаришів, які отримали відповідні волоки і мали під рукою від 2 до 5 рядових козаків. В іншому випадку в чернігівській козацькій хоругві згадуються 23 чоловіки. Відомі також імена кількох козацьких ротмістрів, наприклад, Стефана Дунаєвського. Один з козацьких товаришів Микола Носачевич передав землю в спадок синам, права яких підтвердив уже Богдан Хмельницький. Що стосується соціального складу козацьких товаришів, то часто це були ті ж самі дрібні шляхтичі. Таким чином, населення Чернігова складало міщани, шляхта і козаки. І всі вони були зобов'язані брати участь в обороні міста.

Вжиті польською владою заходи по заохоченню розвитку Чернігова досить швидко дали свої позитивні результати. Чернігівський регіон і вся Сіверщина стали привабливими для нових поселенців. Вони прибували переважно з правобережної України, заселяли місто і формували мережу приміських сіл. Уже на початку 1630-х рр. поблизу міста згадуються хутори і села Гушин, Старий Білоус, Хмільниця, Роїще, Холявин, Петрушин, Свин, Товстоліс, Перекоп (Брусилів), Піски і Муравейка за Десною та ін. Ці поселення були відновлені або засновані чернігівськими міщанами. Наприклад, Новий Білоус, очевидно, був заснований якимось Євтухом, звідки походить його ще одна назва - Євтухів Білоус. Так само засновником Полуботків, очевидно, був Ярема Полуботок, чернігівський райця.

З 1630-х рр. активну діяльність по заселенню чернігівських земель і залученню сюди переселенців з правобережної України проводили магнати Мартин Калиновський та Адам Кисіль. За участі людей Калиновського були засновані і зростали приміські Жолвинка, Масани, Півці, Бобровиця, Коти. Іноді він прибирав до рук села, які вже існували або були засновані іншими осадниками, наприклад, ті ж Полуботки. Людьми Киселя була заснована Киселівка, а домініканськими монахами - Киянка. Таким чином протягом кількох десятиріч околиці Чернігова стали порівняно густо заселеними і створили сприятливе середовище для розвитку міста.

Заселення краю і поживлення економічного життя сприяло розвитку мережі доріг Чернігівщини. Поряд із покращанням старих доріг на Київ, Новгород-Сіверський, Гомель і Стародуб виникає нова дорога Чернігів-Ніжин. Для неї ще до 1625 р. було зведено міст через річку Смолянку. Переправа ж через Десну здійснювалася перевозами вище і нижче Чернігова біля Брусилова, Виблів, Анисова.

Своєрідною перевіркою становища регіону і ставлення місцевого населення до польської влади стала чергова війна між Річчю Посполитою і Москвою, яка відбулась у 1632-1634 рр. Основна боротьба велася на Смоленщині, тому ця війна дістала назву Смоленської. Сіверщина була допоміжним театром військових дій. В грудні 1632 р. московські війська взяли Новгород-Сіверський, і Чернігів опинився на передньому краї збройного протистояння. У липні 1633 р. московський загін здійснив рейд до околиць Чернігова. Під Петрушином відбувся бій, у якому місцеві оборонці були розбиті.

Наприкінці серпня двотисячне московське військо на чолі з воєводами Бутурліним і Аляб'євим рушило з Новгорода-Сіверського на Чернігів. На річці Снов вони захопили в полон рибалок, однак кілька з них утекли і встигли попередити чернігівців про підхід противника. І вересня московити підійшли до міста і розпочали штурм, але були відбиті. Тоді вони поставили табір біля Єлецького монастиря і почали палити околиці, а вночі пішли на новий штурм. Однак обложені запалили хати, які стояли поза валами, і при

світлі пожежі добре бачили атакуючих. Штурм знову був відбитий, і московити втратили кілька десятків чоловіків, у тому числі сімох бояр. 2 вересня московські воєводи запропонували обложеним здатися. Чернігівці відмовилися, хоча місто обороняло лише близько 300 чоловік. 3 вересня московити атакували Лоевську браму, але загинув один з їхніх командирів, і вони знову відійшли. 4 вересня московські воєводи готувалися до нового штурму, але раптом прийшло повідомлення про наближення до міста з-за Десни Адама Киселя. Він мав при собі всього 100 чоловік, а ще одна невелика хоругва йшла на допомогу обложеним з Ніжина. Однак московська розвідка отримала неправильну інформацію, що наближається тритисячне військо. Московити спалили переправи на Десні, щоб не дати переправитися противнику, і відступили.

Однак минуло лише два тижні, і Бутурлін з Аляб'євим знову рушили на Чернігів, маючи під рукою вже 4 тисячі чоловік і артилерію. Дізнавшись про це, до міста поспішив Адам Кисіль з тисячним загоном і почав готуватися до зустрічі противника. У свою чергу московити, отримавши інформацію про посилення Чернігова, знову відступили. Надалі військові дії йшли вже у східних районах Сіверщини. В цілому, у цих подіях місцеві жителі, у тому числі колишні московські бояри, які залишилися на польській службі, підтримали Польщу і брали участь у збройній боротьбі проти Москви. Таку ж позицію зайняло українське козацтво, завдяки підтримці якого Речі Посполитій вдалося відстояти Смоленські і Сіверські землі.

У червні 1634 р. було укладено Полянвський мир між Річчю Посполитою і Московією. Остання була змушена відмовитися від прав на Сіверщину і Смоленщину. Після закінчення війни постало питання про зміну правового статусу Сіверщини. У 1635 р. на вимогу місцевої шляхти відбулася реорганізація Сіверського князівства в Чернігівське воєводство. Польський сейм прийняв з цього приводу спеціальну «Ординацію Чернігівського воєводства». Для шляхти головна перевага нового статусу полягала в тому, що на рівні воєводства створювалися органи шляхетського самоуправління. Шляхта отримала власний регіональний сеймик, право обирати воєводу, інших місцевих урядників, а також послів на польський сейм. Правда, перший чернігівський воєвода Мартин Калиновський був призначений королем.

Чернігів став центром воєводства, одного з семи українських воєводств у складі Польської Корони. Місто також стало центром меншої адміністративної округи - староства і центром судового повіту. Тут були створені відповідні органи влади, насамперед судової. Це були гродський, земський і підкоморський суди, які розглядали кримінальні і цивільні справи шляхти всього воєводства. Штат місцевих урядників, які мали знати законодавство і вміти складати документи, формувався з переселенців з інших регіонів України. Наприклад, чернігівські гродські судді Мартин та Якуб Ореховські походили з Перемишльської землі. Один з підписків (помічників писаря) гродського суду Ян Скіндер переселився сюди з Києва.

Пожвавлення економічного життя, насамперед торгівлі і ремесла, привело до створення ремісничих цехів. Традиція цехового устрою ремесла, як і магдебурзьке право, прийшла до Чернігова з Європи через Польщу. Потреба в існуванні цехів була пов'язана з принципами самоуправління міст, які мали магдебурзьке право. Цехи об'єднували ремісників однієї професії, які самі вирішували свої внутрішні справи: стежили за цінами на свої вироби, відповідали за їх якість, підтримували один одного, разом боролися проти зовнішніх конкурентів та ін. Організовані в цехи ремісники несли спільну відповідальність за покладені на них містом обов'язки і водночас захищали власні права.

На чолі цеху стояв виборний цехмістер, а другою після нього особою був підскарбій. Цехи мали власну скарбницю, прапор та приміщення для зборів і зустрічей. Повноправними членами цеху були власники ремісничих майстерень - майстри, яких називали товаришами або цеховими братчиками. Кожен з них мав власне майно - будівлі і відповідний інструмент, самостійно займався виробництвом, а через цех захищав власні інтереси. У майстернях працювали підмайстри та учні, але вони, особливо учні, не брали участі у вирішенні цехових справ. У Чернігові польської доби поділ на підмайстрів та учнів не згадується, натомість всі працівники цеху, крім майстра, називаються челядниками.

З 1627 р. у Чернігові був цех пекарів. На 1638 р. існували вже чотири цехи - до пекарського додалися кравецький, кушнірський та шевський. Незабаром з'явився також ковальський цех, який, на відміну від поділених на різні цехи шевців одягу та

взуття, включав у себе майстрів багатьох споріднених професій. Тут були майстри з обробки заліза - ковалі, слюсарі, токарі, мечники, золотарі. Водночас до цього ж цеху входили теслі, млинарі, стельмахи, римарі, димарники та ін. Чернігівські цехи, крім власної виробничої діяльності, мали також право «ситити» мед, а віск від нього видавати на церкви. Однак не всі ремісники бажали вступати до цехів. Були скарги, що в приміських селах жила значна кількість позацехових ремісників, яких називали партачами. Вони не бажали сплачувати внески до цехової каси, ані платити податки місту.

Що стосується церковних справ, то з початком польського панування релігійна ситуація в Чернігові різко змінилася. Король Сигізмунд III був відомий як фанатичний католик і намагався поширити католицизм на східні землі Речі Посполитої. У Чернігові до рук домініканського ордену перейшов Борисоглібський собор, який був відремонтований і став католицьким осередком Чернігова. Є згадка, що до рук католиків потрапила і П'ятницька церква. Крім того, вживалися заходи до поширення впливу уніатської церкви, яка була утворена у 1596 р., зберігала православний обряд, але визнавала владу папи римського. Уніатам було віддано Єлецький монастир і досить значні земельні маєтності, зокрема біля Авдієвки, Киянки, озеро Святе та ін. Настоятелем Спаського собору було призначено уніатського священника Йосифа Григоровича.

З часом у Чернігові з'явився і уніатський єпископ - Кирило Транквіліон Ставровецький. Це була яскрава особистість, досить типовий представник тогочасної епохи релігійної боротьби. На початку своєї духовної кар'єри він був переконаним захисником православ'я, але потім розчарувався в ньому і перейшов до уніатської церкви. Ставровецький мав власну друкарню, яку возив за собою, і друкував книжки в різних містах. Тому цю друкарню називали «мандрівною». У 1646 р. він надрукував першу в історії Чернігова книжку, яка називалася «Перлина многоцінна». Це був збірник творів самого автора - вірші та оповідання на релігійні теми. Однак незабаром Ставровецький помер, і друкарня перестала працювати.

Незважаючи на появу в Чернігові поряд з православними католиків та уніатів, не збереглося жодного свідчення про якесь серйозне протистояння між ними. Так само джерела не зберегли згадок про конфлікти на соціальному чи національному ґрунті. Бурхливі конфлікти першої половини XVII ст. відбувалися в інших регіонах України і були пов'язані насамперед з активністю українського козацтва. Саме козацтво відкрило нову епоху в історії України загалом і Чернігова зокрема.

Джерела та література:

- Василенко М. Правне становище Чернігівщини за польської доби (1618-1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С. 290-300.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. - К., 1993-1995. - Т. III-VIII.
- Доманова Г. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина XVII - XVIII ст.) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 6. - С. 36-45.
- Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII - XVIII ст.) // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2. - С. 34-41.
- Ігнатенко І.М., Василенко А.А. Розкопки садиби чернігівського ремісника другої половини XIII - початку XIV ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Матеріали конференції. - Чернігів, 1996. - С. 68-74.
- Корпус Магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-40-х років XX ст. - Київ, 2000.
- Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). - К., 2006.
- Курбатов А.В. Колекція кожаних изделий из Чернигова // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. - Чернігів, 1992. - С. 119-127.
- Очерк истории города Чернигова (907-1907). - Чернигов, 1908.
- Леп'яво С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). - Чернігів, 1999.
- Леп'яво С. Чернігівський князь Свидригайло // Чернігівщина incognita. - Чернігів, 2004.
- Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. - Чернігів, 1996.
- Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. - К., 1998.
- Ситий Ю. Поселення X-XIV ст. північно-західної частини чернігівського Задесення // Старожитності Південної Русі. - Чернігів, 1993. - С. 91-95.
- Соловьев С.М. История России с древнейших времен // Соловьев С.М. Сочинения. - Книги III - IV. - М., 1989.

Ульяновський В. Чернігово-Сіверщина в долі і політиці Лжедмитрія I // Минуле Сосниць та її околиць. - Чернігів, 1990. - С. 53-55.

Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра XII - XVII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Матеріали конференції. - Чернігів, 1996. - С. 114-115.

Любов Шара

ЧЕРНІГІВСЬКЕ МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА ДІЯЛЬНІСТЬ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX ст.)

Будь-яке місто - це не просто осередок суспільно-політичного життя, промисловий, торговий чи культурний центр. Місто - це складний соціальний організм, досліджуючи який доцільно фокусувати увагу не тільки на економічних і політичних аспектах, але й на «соціальній якості» населеного пункту. Критерії зручності проживання населення, умови його життєдіяльності й соціальне «самопочуття» у міському середовищі в цілому визначали формат соціально-побутового напрямку роботи органів місцевого самоврядування в різні часи та епохи. Різниця лишень у тому, наскільки функціональне призначення соціально-побутової сфери - надання населенню матеріальних і нематеріальних послуг, спрямованих на вдоволення різноманітних потреб, створення якісних умов проживання - було домінуючим у той чи інший хронологічний відтинок розвитку суспільства. Так, у 60-70-х рр. XIX ст., коли в Російській імперії, у тому числі на українських теренах, було проведено ряд реформ, що охопили фактично всі сфери життєдіяльності країни, сформували інституції міського самоврядування, які зобов'язувалися, окрім усього іншого, вирішувати проблеми соціально-побутового характеру. У першому розділі Міського положення 1870 р. чітко зафіксовано, що до компетенції виборних органів належать справи, пов'язані з покращенням добробуту населення, і турбота про благоустрій міста: забезпечення городян продовольством, контроль за місцевою торгівлею, промисловістю, попередження пожеж, розбудова населених пунктів, їх освітлення, централізоване водопостачання, утримання в належному стані вулиць, площ, тротуарів, громадських садів, бульварів, відкриття кредитних установ, благодійних закладів, лікарень, театрів, бібліотек, музеїв тощо [1, арк.16].

Минуло майже півтора століття, функції міського самоврядування модернізувалися, але і сьогодні соціально-побутова діяльність залишається пріоритетною, а отже, доцільною буде актуалізація історичної спадщини як в пізнавальному плані, так і з метою запозичення позитивного досвіду.

Проблемою соціально-побутового напрямку діяльності виборних органів Чернігова дослідники зацікавилися ще в дореволюційний час. Перші розвідки краєзнавчого характеру належать людям, котрі були безпосередньо причетними до виборного управління. Їхніми зусиллями розбудовувалося місто, поліпшувався його благоустрій, покращувалися умови проживання населення. Завдяки міському голові В. Хижнякову [2] і секретарю А. Верзілову [3] ми маємо матеріали про електрифікацію Чернігова, централізоване забезпечення жителів чистою питною водою, будівництво водогону. І мер, і секретар у своїх нарисах викладали інформацію в логічній послідовності, аргументуючи мотивацію виборної влади щодо того чи іншого практичного кроку, наводили цифрові дані про фінансові витрати міста на будівництво водогону та електричне освітлення. Безумовно, у вказаних роботах присутня певна частка суб'єктивізму, прагнення показати діяльність міської влади з якомога кращого боку. Утім, це цілком нормально з огляду на те, що праці писалися не лише як звіти для адміністрації чи населення, але і для майбутніх поколінь. Про здобутки самоврядних структур Чернігова можемо дізнатися також із нарисів історії губернського міста, підготовлених до його 1000-річного ювілею [4].

У радянський час дослідники неохоче зверталися до тематики формування і функціонування дореволюційних органів самоврядування Чернігова, як, зрештою, й